

Алла Киридон

Церква як складова громадянського суспільства (2013-2014)

Alla Kyrydon

Church as a component of the civil society (2013-2014)

An active position of the Church in the Revolution of Dignity outlined its place in modern life of Ukraine. In the conditions of new realities that have developed in Ukraine, the Church actively contributed to the process of spiritual and national revival, expanding its sphere of social service, demonstrated its inherent role of powerful institution of civil society.

Keywords: Church, civil society, Revolution of Dignity

Активна позиція Церкви в Революції Гідності окреслила її місце у сучасному бутті України. В умовах нових реалій, які склалися в Україні, Церква активно сприяла процесу духовного та національного відродження, розширюючи сферу свого соціального служіння, продемонструвала притаманну їй роль потужної інституції громадянського суспільства.

Ключові слова: Церква, громадянське суспільство, Революція Гідності

Завершення «холодної війни», розпад соціалістичного табору, поява нових держав на теренах Центральної Європи змусили замислитись, з одного боку, над значенням соціокультурного чинника розвитку громадянського суспільства, з іншого – над значенням етико-моральної складової, яка стає фундаментом відтворення автентичної соціальної сфери, визнання людини, легітимації людської гідності. Концепція громадянського суспільства актуалізована на посткомуністичному просторі завдяки процесам демократизації. У контексті зазначеного, особливо вагомою видається позиція, окреслена Яном Павлом II: лише громадянське суспільство, що має точку опертя у вигляді міцних цінностей, має бути шляхом у майбутнє, оскільки «демократія без цінностей дуже легко стає камуфляжем тоталітаризму»¹.

Трансформація «комуністичних суспільств» у європейські, на думку А. Білоус та Я. Паська, увиразнила принаймні кілька принципових аспектів формування центральноєвропейської моделі громадянського суспільства. *Перше*, суспільні процеси в Центральній Європі 1970-1980-х років засвідчили щільну взаємопов'язаність феномена громадянського суспільства з життєвим світом конкретної людини, який опонував ментально чужій та викривленій тоталітарно-комуністичній системі. Опозиція була породжена не тільки наявністю бюрократичних державних інститутів, які збіднювали соціокультурний простір особи, але й постійною інкорпорацією чужих соціокультурних сенсів,

що не були раніше притаманні традиційним етосам суспільств. Останні в ХХ столітті зазнали впливів тоталітарної влади з її неприродними вимогами до людини та суспільних інститутів.

По-друге, на тлі інституційної та моральної деградації комуністичних режимів чітко окреслилась, з одного боку, залежність будь-якої влади від укоріненої в традиційній та модерній культурі ціннісної та нормативної складової, а з іншого – здатність центральноєвропейської суспільної еліти певною мірою трансформувати культурну спадщину, формувати принципи світоглядно-етичні та політичні орієнтири в суспільстві, інтегрувати виміри цілераціональності та ціннісної раціональності.

По-третє, процес ствердження самоврядних горизонтальних структур громадянського суспільства та їх апеляція до спільного з народами Західної Європи досвіду стали ефективною формою делегітимації влади в країнах Центральної Європи та утворення простору солідарності щодо спільних вимог до нової влади, яка, на переконання спільноти, має бути чутливішою до потреб особи, суспільства та культури.

По-четверте, процес імплементації ідеальних вимірів громадянського суспільства в Україні відбувався хаотично й не спирався на комплексне переосмислення традиційної соціокультурної спадщини та тривалого комуністичного досвіду. У ціннісному нормативному плані суспільство виявилось не здатним інтеріоризувати центральноєвропейські зразки громадянського суспільства, а українська інтелігенція виявилась неспроможною запропонувати для анемічного постколоніального суспільства зрозумілі форми суспільної самоорганізації². Відтак не випадково в Україні саме Церква перебрала вагому роль і унікальне місце у процесі формування громадянського суспільства в розрізі її відносин із суспільством і державою. Ці процеси яскраво оприявлено в подіях Революції Гідності 2013-2014 рр.

Мета пропонованого дослідження сфокусована на спробі аналізу позиції Церкви в подіях осені 2013-2014 рр. Попри незначну віддаленість у часі, спостерігається розширення історіографічної складової в цій царині³. Обговорення та осмислення подій Революції Гідності та ролі Церкви в них започатковано на наукових форумах⁴. Авторське завдання вбачаємо в увиразненні місії Церкви (як чинника і складової громадянського суспільства) в подіях Революції Гідності. Зауважимо, що під «Церквою» розуміємо узагальнений образ інституалізованих релігійних організацій.

Теоретичною рамкою дослідження є усвідомлення притаманної самій природі Церкви місії служіння, яка функціонально може мати різні складові. Богословське осмислення поняття «місія» ґрунтується на розумінні Новозавітного апостольського повеління, сформульованого в словах Спасителя: «Ідіть же,

навчайте всі народи, хрестячи їх в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, навчаючи їх держати все те, що Я заповідав вам. І ось Я з вами по всі дні до кінця віку» (Мф. 28, 19-20). Залежно від ситуації та пріоритетності завдань історичного періоду, а також позиціонування в ньому Церкви, відносно місії останньої (тобто-оцінка ролі Церкви «ззовні») увиразнюють духовно-етичну, миротворчу, гуманітарно-благодійницьку, політико-ідеологічну, культурно-просвітницьку, культурно-декоративну, соціальну, консолідуючу, інтегруючу та ін. Архітектоніку дослідження вибудовано з огляду на те, що 1) місія Церкви – служити своїм вірним і бути там, де є потреба в молитві та душпастирстві, 2) підставовими цінностями церковного служіння в Революції Гідності стали визнання особи та її гідності, домінування принципів права й моралі, як характерних маркерів громадянського суспільства.

Активізували питання про природу взаємин між Церквою та суспільством у період кризи та суспільних змін події Помаранчевої революції. За тих обставин, незважаючи на пряму заборону Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» на участь релігійних організацій у політичних процесах⁵, фактично не залишилося жодного релігійного об'єднання, яке б не заявило про свою громадянську позицію. Більшість релігійних лідерів поділяли думку, що у сьогоднішній важкій ситуації Церква не може мовчати. Вони стверджували, що як інституція Церква відокремлена від держави, але не повинна і не може бути відокремлена від суспільства. Тому, в силу своєї духовної природи, вона має право давати моральну оцінку подіям суспільного життя і закликати християн і всіх співгромадян не тільки в особистому, але й у суспільному житті дотримуватися Божих заповідей, відкидати зло і прагнути добра⁶.

Блаженніший Любомир (Гузар) у ті дні наголошував: «Щастя народу здобувається не легким маршем, а важким хрестом. Українська нація впродовж історії, а зокрема у XX столітті, утверджувалася шляхом великих жертв...»⁷. Водночас владика застерігав: «Мусимо собі усвідомити, що в майбутньому на нас чекають ще й інші виклики – може, не такі драматичні, як сьогодні, але такі, що вимагатимуть ентузіазму, завзяття, рішучості, витривалості, послідовності й відповідальності»⁸. Опертя влади на силові структури вже тоді викликало велику тривогу Блаженнішого з огляду на зростання небезпеки застосування насильства щодо мирних громадян, а то й пролиття крові⁹.

Помаранчева революція нагадала про природу взаємин між Церквою та суспільством у часи кризи та суспільних змін та увиразнила позицію Церкви. Тому поділяємо думку експертів щодо прогнозованості реакції Церкви на події 2014 року. Маючи досвід 2004 р., Церква фактично повторила свої заяви, в яких закликала до молитви, ненасильства, до любові і толерантності. Вона

на певному етапі прийшла на Майдан, ставши разом зі своїми парафіянами, надаючи їм духовну молитовну і благодійну підтримку¹⁰.

Восени 2013 р. Церкви в Україні не залишились осторонь виступів прихильників продовження євроінтеграції на Майдані. Так, вже 25 листопада оприлюднено Заяву Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета «З приводу громадських виступів на підтримку європейської інтеграції України»¹¹, у якій Патріарх висловив солідарність з ними, а 26 листопада Всеукраїнська Рада Церкви релігійних організації закликала владу не перешкоджати учасникам Євромайдану¹². 27 листопада ректори релігійних вузів України також підтримали студентів Євромайдану¹³, тоді ж були оприлюднені слова солідарності з майданівцями экс-глави УГКЦ кардинала Любомира Гузара, роздуми греко-католицьких та римо-католицьких священників про актуальні події. Активізувались і віруючі-миряни різних Церков: зокрема, 29 листопада створено групу у Фейсбучі «Молитва за Україну» у підтримку мітингуючих на Майдані, а на Європейській площі почали збиратися молільники з різних Церков¹⁴.

Переломним для постановня Громадянської Церкви стали події 30 листопада 2013 р. Саме стіни храму стали першим прихистком майданівців: двері перед десятками скалічених студентів, які втікали від переслідування «беркутівців», відчинили служителі Михайлівського Золотоверхого монастиря (УПЦ КП). На думку Т. Антошевського, «від цього моменту віри, особливо публічно вираженої, на Майдані, та й в Україні загалом, стає дедалі більше»¹⁵. Дзвони Михайлівського Золотоверхого також на сполох у ніч на 11 грудня 2013 р., коли підлегли міністра Захарченка пішли на «зачистку» Майдану. Тригодинний набат однієї з головних українських святинь викликав ланцюгову підтримку в інших храмах¹⁶.

Перед обличчям небезпеки і для прихистку всіх, хто відстоював свої права на центральній київській площі, свої двері відкрили культові споруди різних церковних інституцій, зокрема окрім вже названого Михайлівського Золотоверхого монастиря, – костел св. Олександра, лютеранська кірха св. Катерини та ін. Головна обитель греко-католиків – Патріарший Собор Воскресіння Христового, що на лівому березі Дніпра – теж надав притулок сотням мирних солдатів Майдану. Там виснажених протистоянням із силовиками людей обігрівали, годували, надавали притулок.

На Майдані після подій 30 листопада було споруджено похідні церкви. Похідну церкву св. Миколая, яка стояла позаду барикад, що виходили на Європейську площу, під час штурму 11 грудня 2013 р. було знесено. Однак настоятелеві Київської парафії св. Миколая УПЦ КП о. Георгію (Янковському) вдалося її відновити¹⁷. З ініціативи священника УГКЦ Ігоря (Онишкевича) на Майдані постав похідний храм, куди приходили молитися віруючі інших конфесій¹⁸.

У «Заяві постійного синоду УГКЦ» наголошувалося: «Ми рішуче підтримуємо мирний характер цього громадського зібрання та заявляємо про несприйняття будь-якого виду насилля. ... Ми засуджуємо дії, які скеровані на обмеження громадянських прав, зокрема свободу вислову та мирного волевиявлення громадян України. Ми заявляємо про нашу підтримку і солідарність з усіма тими, які на Майдані свідчать про гідність свою, своїх ближніх і свого народу»¹⁹.

Така активізація діяльності УГКЦ викликала збурення Міністерства культури. У листі останнього зазначалося, що відповідно до вимог ст. 21 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії без відповідних дозволів можуть проводитись лише у культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, квартирах та будинках громадян, на кладовищах. В інших випадках публічні богослужіння та обряди проводяться щоразу з дозволу відповідної міськдержадміністрації. «Недотримання наведених приписів, згідно з положеннями ст. 16 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», може слугувати підставою для порушення перед судом питання про припинення діяльності відповідних релігійних організацій», – йшлося у листі²⁰. Лист з погрозами судової розправи над УГКЦ, вірянами якої є близько п'яти мільйонів українців, підписав міністр культури Л. Новохатько (один із найкращих друзів міністра освіти Д. Табачника)²¹. Відтак приводом до появи документа став сам факт, що частина духовенства підтримала вірних, які спонтанно вийшли на мирні протести.

У відповідь на закиди Міністерства культури предстоятель УГКЦ Блаженніший Святослав (Шевчук) зауважив: «Така позиція Мінкульту пов'язана з підтримкою греко-католицькою церквою Євромайдану». Доволі цікаво, що в цьому листі вперше за всі роки існування незалежної України прозвучало попередження (можна навіть назвати його погрозою) про те, що релігійні громади УГКЦ в судовому порядку можуть бути позбавлені легального статусу. Відзначивши безпрецедентність в історії України подібного листа Міністерства культури, Глава УГКЦ підкреслив: «Ми завжди є, були, є і будемо з народом, це є серцевина церкви. Ми ніколи не заохочували і не благословляли жодних протиправних дій. Ми завжди виховували правову культуру. Ми завжди закликали виконувати закони України згідно з Божим законом, а відтак, до соціальної доктрини церкви». Блаженніший Святослав (Шевчук) наголосив, що «Церква не є учасником політичного життя, але вона є невід'ємною частиною громадянського суспільства»²².

Коментуючи лист Міністерства культури України на адресу Глави УГКЦ Блаженнішого Святослава, проректор Українського католицького університету, відомий правозахисник М. Маринович зауважив, що цей лист містив негативні історичні стереотипи з переслідування Церкви в радянський час. Він зазначив:

«Складається враження, що люди, які працюють в Міністерстві культури, не розуміють, що таке місія Церкви. І це нерозуміння, яке є приголомшливе, засвідчує, що ми і надалі маємо квазірадянську систему управління в державі»²³. У ситуації з листом щодо погрози закриття Української греко-католицької церкви (УГКЦ) найкраще те, що церква не побоялася його оприлюднити, – зауважив М. Маринович.

У майданівських молитвах за Україну звучало не лише наснажливе слово представників УАПЦ, але душпастирів та вірних інших конфесій. Залежно від конкретно конфесійного розуміння можливості або неможливості включення релігії в соціально-політичні процеси, релігійні організації продемонстрували той чи інший рівень своєї присутності на Майдані, засвідчили велике бажання християнської і навіть міжрелігійної єдності. Для більшості українських християн та представників інших вірувань Майдан став чинником єднання і нівелював багато стереотипів щодо неможливості міжконфесійного порозуміння. На Майдані були різні і за освітою, і за церковною ієрархією, і за належністю до тієї чи іншої конфесією представники. Вони зводили барикади і чергували на них вночі, потерпали від натиску «Беркута» і мерзли на грудневому морозі²⁴. У лавах майданівців були студенти Українського католицького університету, Духовної семінарії, десятки священників, рядових парафіян²⁵.

У подіях Майдану увиразнилася соціальна і гуманітарно-благодійницька діяльність конфесій (надання милосердницької та добродійної допомоги, розширення осередків гуманітарної допомоги, створених при релігійних осередках тощо), спостерігалася активізація душпастирської роботи. Церква в Революції Гідності також виконала найважливішу для суспільства та найприроднішу для самої Церкви духовно-етичну місію.

В Революції Гідності народилося екуменічне поняття «наша українська церква», яка не фокусувалась на конфесійних або церковно-інституціональних особливостях, – зазначає Л. Филипович. Ніхто, як правило, не запитував, до якої церкви належить та чи інша молитовна палатка, священник якої юрисдикції править в ній. Усіх об'єднали молитви «Отче наш» і «Богородице, Діво, радуйся», які з кожним днем збільшували кількість охочих звернутися до Бога і попросити допомоги, захисту, терпимості. Люди уважно вдивлялися в обличчя духівників, які приходили на Майдан і стояли на сцені об'єднано. У тому молитовному спільнотостоянні вони побачили омріяну помісну Церкву майбутнього²⁶.

Очевидно не випадковою є поява Звернення Синоду УПЦ КП (від 22 лютого 2014 р.) з приводу подолання розділення Православної Церкви в Україні *Патріарх Київський і всієї Руси-України* Філарет порушив питання про початок діалогу та утворення в Україні єдиної Помісної Української Православної Церкви: «У цей трагічний і доленосний момент історії українського народу

як ніколи очевидно є потреба подолати розділення Православної Церкви в Україні, яке триває вже понад 20 років, та утворення в Україні єдиної Помісної Української Православної Церкви. Існуюче розділення тісно пов'язане з розділенням у суспільстві, живить його і підживлюється від нього. Єдина Помісна Церква повинна і могла би відігравати потужну миротворчу та об'єднуючу роль в суспільстві, сприяти порозумінню між різними силами, недопущенню розпалювання ворожнечі на національній, релігійній, регіональній, мовній основі»²⁷.

Доволі символічним у контексті єднання видався збіг Великодніх урочистостей 2014 року: за всіма наявними християнськими календарями Великдень припав на одне число.

Активність духовних керівників у мирному протистоянні владі відповідає релігійній ідентичності і самосвідомості протестуючих християн, іудеїв, мусульман та інших. Творячи спільні молитви, священники різних традицій демонстрували єдність історичних і віросповідних коренів, єдність народу²⁸. Водночас ряд релігійних організацій та конфесій (зокрема, адвентисти і Свідки Єгови), спираючись на власні богословські положення, намагались демонструвати свою непричетність до події Майдану, що зрештою створило відчуття їхньої вилученості з суспільної дійсності, свідомого дистанціювання від неї та безумовно зменшило їх шанси впливати на формування Майбутнього, що започатковувалось²⁹.

У цілому за кілька місяців відбулися кардинальні зміни у ставленні суспільства до релігії і Церкви, а також в аспекті міжконфесійних та державно-церковних відносин, у розвитку українського суспільства. Питання про природу взаємин між Церквою та суспільством по-новому постало перед багатьма віруючими різних православних, католицьких і протестантських об'єднань та громад в Україні. Як підкреслює Т. Антошевський, варто згадати, що в перші дні Євромайдану, тобто до подій ночі 30 листопада, публічної віри у протестних акціях помітно не було. Навіть заклики до молитви у частини мітингувальників викликали негативну реакцію. Це можна назвати конфліктом ліберально настроєного, переважно молодого за віком суспільства і старих традиційних поглядів. Події на Майдані радикалізували нашу духовність. Відбувся перехід від поверхової релігійності до глибшого вкорінення духовно-моральних норм³⁰.

Поділяємо думку Л. Филипович з приводу постановня нового феномену – Громадянської Церкви України, що, не будучи якоюсь окремою інституалізованою організацією, інтегрує в собі різні Церкви (як віросповідні, а не організаційні співтовариства), конфесійних представників, духовних лідерів та громадян, об'єднаних спільною метою побудови гідного Майбутнього України на підставі

вищих духовних цінностей та релігійно-національних ідеалів. Всі ці суб'єкти, докладаючи зусиль в межах індивідуальної специфіки, діяли відповідально та взаємоузгоджено, зосереджуючись при цьому на рівні взаємодії релігії та громади (Бога та людини), а не Церкви та влади (церковно-державних відносин)³¹.

Активна позиція Церкви в Революції гідності окреслила її місце у сучасному бутті України. Церква продемонструвала відданість служінню Богові, Україні як незалежній державі та її народу. Місія Церкви в суспільстві, репрезентованому Майданом, увиразнена в єднанні народу заради загальнолюдських цінностей: правди, справедливості та любові, тобто тих цінностей, які насправді є християнськими. Майдан став маркером способу суспільного мислення. З огляду на концепцію громадянського суспільства, в основі якої – прагнення гарантувати свободу життєвих проявів особи, відгородити її від свавілля і небажаного втручання з боку державної влади, можна констатувати, що Церква була невіддільною частиною громади, одним з голосів, а для багатьох людей – найважливішим голосом, що линув з «трибуни Майдану» на захист свободи, честі й гідності. В умовах нових реалій, які склалися в Україні, Церква активно сприяла процесу духовного та національного відродження, розширюючи сферу свого соціального служіння, продемонструвала притаманну їй роль потужної інституції громадянського суспільства.

¹ John Paul II. Prawda, wolnoch, sprawiedliowsc, milosc-cztery prawa warunkujqce / John Paul II. – Krakow : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1988. – 238 s – С. 49.

² Білоус А., Пасько Я. Соціокультурні чинники громадянського суспільства: Центральна Європа та Україна // Схід: часопис. – 2009. – № 8 (99).

³ Горкуша О. Євромайдан як індикатор трансформації релігійної функціональності або Революція Гідності як ситуація сповіді перед Богом, Україною і людиною (частина 1) // Релігійно-інформаційна служба України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/blog/~slovosvit/54762/>; Горкуша О., Филипович Л. Народжена на Майдані – Громадянська церква України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/56419/; Єленський В. Майдан змінює церкву // Релігія в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/interview/24423-viktor-yelenskij-majdan-zminyuqe-cerkvi.html>; Майдан і Церква: Хроніка подій та експертна оцінка / Українська асоціація релігієзнавців / За загальною редакцією д.філос.н. Филипович Л. О. і канд.філос.н. Горкуши О. В. – К., 2014; Недавні О. Церковно-релігійний фактор Євромайдану в оцінках його учасників та прихильників. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/54976/; Трегуб Г. На сторожі мирного протесту. Скільки релігій представлено на Майдані // Тиждень. – 2013. – 19 грудня; Фаріон І. Молитвою – проти «беркутівських» кийків // Високий замок. – 2014. – 9 січня; Филипович Л. Майдан і Церкви. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/24364-majdan-i-cerkvi.html>.

⁴ 1 липня 2014 року за ініціативи Української асоціації релігієзнавців і Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка відбувся експертний Круглий стіл

- «Боротьба ідентичностей у православ'ї в Україні після «Революції гідності»: аспект національної безпеки».
- ⁵ Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації”: Вимога статті 5 – заборона політичної агітації; а в частині 3 статті 16 цього ж Закону зазначено, що за політичну агітацію релігійні організації можуть бути примусово ліквідовані в судовому порядку.
- ⁶ Події «помаранчевої революції». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/politolog/16971/>; http://www.catholicmedia.org.ua/ukr/index_u. Нт
- ⁷ Гузар Л. Роздуми щодо майбутності української держави на підставі результатів виборів Президента України. – // Прес-секретаріат Глави УГКЦ. – 26 листопада 2004 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.ugcc.ua>.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Блаженніший Любомир (Гузар): «Нинішня політична криза поглиблюється ще й тим, що непримиренна позиція керівників чинної влади – а вони захищають свої особисті інтереси – спонукає її опиратися радше на силові структури держави, ніж на підтримку народу. Таку поведінку ми пояснюємо звичками, засвоєними ще з радянських часів, за яких ці керівники й були сформовані. Ця модель поведінки відтворює в наших очах марево тридцятих-сорокових років, яке викликає велику тривогу. В цих обставинах зростає небезпека застосування владою насильства щодо мирних громадян, а то й пролиття крові» // Гузар Л. Роздуми щодо майбутності української держави на підставі результатів виборів Президента України. – // Прес-секретаріат Глави УГКЦ. – 26 листопада 2004 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.ugcc.ua>.
- ¹⁰ Филипович Л. Майдан і Церкви. – [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/24364-majdan-i-cerkvi.html>.
- ¹¹ З приводу громадських виступів на підтримку європейської інтеграції України Заява Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета // Українська Православна Церква Київський Патріархат. Офіційний сайт.
- ¹² ВРЦіРО закликала владу не перешкоджати учасникам Євромайданів // Релігійно-інформаційна служба України.
- ¹³ Ректори релігійних вузів України також підтримали студентів Євромайдану // Релігійно-інформаційна служба України.
- ¹⁴ Недавня О. Церковно-релігійний фактор Євромайдану в оцінках його учасників та прихильників. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/54976.
- ¹⁵ Антошевський Т. «Потрібне велике народне покаяння...». – 2014. – 18 квітня.. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/107961>.
- ¹⁶ Фаріон І. Молитвою – проти «беркутівських» кийків // Високий замок. – 2014. – 9 січня.
- ¹⁷ Трегуб Г. На сторожі мирного протесту. Скільки релігій представлено на Майдані // Тиждень. – 2013. – 19 грудня.
- ¹⁸ Фаріон І. Молитвою – проти «беркутівських» кийків // Високий замок. – 2014. – 9 січня.
- ¹⁹ Священники підтримали Євромайдан// [ipress.ua.11/12/2013/](http://ipress.ua/11/12/2013/) http://ipress.ua/news/svyashchennyku_ugkts_pidtrymaly_yevromaydan_35422.html.

- ²⁰ Мінкульт погрожує закрити Греко-католицьку церкву за публічні богослужіння // УНІАН. – 2014. – 13 січня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/871735-minkult-pogrojuje-zakriti-greko-katolitsku-tserkvu-za-publichni-bogoslujinnya.html>.
- ²¹ Міністр культури погрожує розігнати УКЦ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/ministr_kultury_pogrozhuie_svyatoslavu_shevchuku_rozignaty_ug- kts_38168.html.
- ²² Мінкульт погрожує закрити Греко-католицьку церкву за публічні богослужіння // УНІАН. – 2014. – 13 січня. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/871735-minkult-pogrojuje-zakriti-greko-katolitsku-tserkvu-za-publichni-bogoslujinnya.html>.
- ²³ Маринович М. «Люди, які працюють в Мінкульті, не розуміють, що таке місія Церкви...». // Львівські новини. – 2014. – 14 січня. <http://vivexpres.com/religion/2014/01/14/56927-lyudy-pracyuyut-minkulti-ne-rozumiyut-take-misiya-cerkvy-marynovych>.
- ²⁴ Трегуб Г. На сторожі мирного протесту. Скільки релігій представлено на Майдані // Тиждень. – 2013. – 19 грудня.
- ²⁵ Фаріон І. Молитвою – проти «беркутівських» кийків // Високий замок. – 2014. – 9 січня.
- ²⁶ Филипович Л. Майдан і Церкви. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/24364-majdan-i-cerkvi.html>.
- ²⁷ З приводу необхідності невідкладного подолання розділення Православної Церкви в Україні: Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви Київського патріархату до Української православної Церкви (Московського Патріархату)– [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?Itemid=78&catid=50%3Azv&id=1359%3A1&lang=uk&option=com_content&view=article.
- ²⁸ Филипович Л. Майдан і Церкви. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/24364-majdan-i-cerkvi.html>.
- ²⁹ Горкуша О., Филипович Л. Народжена на Майдані – Громадянська церква України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/56419/.
- ³⁰ Антошевський Т. «Потрібне велике народне покаяння...». – 2014. – 18 квітня.. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/107961>.
- ³¹ Филипович Л. Майдан і Церкви. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/24364-majdan-i-cerkvi.html>.